

Τι σημαίνει να είσαι πολίτης; “Λόγοι” μελλοντικών εκπαιδευτικών για την ιδιότητα του πολίτη*

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β.**

Εισαγωγή

“Στις σύγχρονες κοινωνίες η ‘ιδιότητα του πολίτη’ είναι ένας όρος αδιευκρίνιστος. Η αξία του για την κατανόηση της σύγχρονης ζωής δεν είναι καθόλου αυτονόητη. Οι πολιτικοί επιστήμονες, βέβαια, και οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης γράφουν για την ιδιότητα του πολίτη και τη σχέση της με την εκπαίδευση των αυριανών πολιτών. Τι νόημα έχει, όμως, η έννοια όμως αυτή καθαυτή πέρα από το συγκεκριμένο πλαίσιο των ειδικών; ...”
(Wexler 1991, σ.164)

Παρά τον παραπάνω προβληματισμό του Wexler, ο οποίος γράφει από την οπτική της αμερικανικής του ταυτότητας, η συζήτηση για την ιδιότητα του πολίτη είναι ένα θέμα ιδιαίτερα επίκαιρο τουλάχιστον στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία. Οι σύγχρονοι προβληματισμοί για το ρόλο των εκπαιδευτικών συστημάτων στην αγωγή των πολιτών δίνουν έμφαση στην αποτυχία των σύγχρονων “ανώριμων” δημοκρατιών να εξασφαλίσουν την ισότητα όλων των πολιτών. Από την άλλη μεριά, στις συζητήσεις για την εθνότητα και την ιδιότητα του πολίτη το ενδιαφέρον επικεντρώνεται κυρίως στους τρόπους με τους οποίους οι εθνικές μειονότητες κατασκευάζονται ως “οι άλλοι”, κυρίως στο πλαίσιο της εθνικής ή της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη (Gillborn 1992; Coulby & Jones 1995). Τέλος, σε ό,τι αφορά στις σχέσεις των φύλων, η προσοχή επικεντρώνεται στις αντιφάσεις που εντοπίζονται ανάμεσα στον εκμοντερνισμό των σχέσεων των φύλων από τη μια, και τη συνεχιζόμενη μειωμένη γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας και στη λήψη οικονομικών και πολιτικών αποφάσεων από την άλλη. Πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δημοκρατικές δομές που αναπτύχθηκαν στις προοδευμένες βιομηχανικές οικονομίες προσέφεραν περιορισμένες μόνο ευκαιρίες στις γυναίκες, και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά σε τομείς όπως η εκπαίδευση ή η πρόσβαση σε επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού κύρους, όπως αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω.

Παίρνοντας λοιπόν ως αφορμή την παραπάνω άποψη του Wexler, και με δεδομένη τη σημασία του σχετικού προβληματισμού όχι μόνο για την εκπαίδευση, αλλά και για την προώθηση της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας, θεωρήσαμε αναγκαίο και σημαντικό να προχωρήσουμε στη διερεύνηση του τρόπου με τον

---

* Το κείμενο συμπεριλήφθηκε στο άρθρο M. Arnot, H. Araujo, K. Deliyanni and A. Tome (1996) και αποτελεί την ανάλυση των ελληνικών δεδομένων. Επίσης στο άρθρο Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (υπό δημοσίευση)

** Καθηγήτρια στο τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ

οποίο προσεγγίζεται ο σύγχρονος προβληματισμός για την ιδιότητα του πολίτη εκ μέρους των μελλοντικών εκπαιδευτικών. Πώς αντιλαμβάνονται λοιπόν την έννοια αυτή τα άτομα του δείγματός μας; Πώς τοποθετούνται σε μια συζήτηση για δικαιώματα και υποχρεώσεις, για την ισότητα και τη δημοκρατία; Πώς κατανοούν τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα, το συλλογικό ή το “κοινό” καλό και το ρόλο του κράτους; Η ανάλυση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τις συζητήσεις στις ομάδες εστίασης εντοπίζει διαφορετικούς λόγους για την “ιδιότητα του πολίτη” που εκφέρουν οι εκπαιδευτικοί που πήραν μέρος στην έρευνα. Διαπιστώνει επιπλέον ότι οι λόγοι αυτοί διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση προηγούμενων αντιλήψεων, ιστορικών και πολιτισμικών συγκυριών και συγκεκριμένων κυβερνητικών στρατηγικών, και συνδέονται άμεσα με τους τρόπους με τους οποίους όλα τα παραπάνω γίνονται κατανοητά, κυρίως εκ μέρους των γυναικών. Στόχος της ανάλυσης που ακολουθεί είναι λοιπόν από τη μια να παρουσιάσει τους διάφορους λόγους για την ιδιότητα του πολίτη, και από την άλλη να συζητήσει τη σημασία που έχουν οι συγκεκριμένες απόψεις των μελλοντικών εκπαιδευτικών για την κοινωνική θέση και τη συμμετοχή των γυναικών στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές και μετα-μοντέρνες κοινωνίες.

Οι λόγοι για την ιδιότητα του πολίτη

Η πρώτη εντύπωση που προκαλείται από τη μελέτη των απομαγνητοφωνημένων συζητήσεων, είναι ότι το περιεχόμενο του όρου ιδιότητα του πολίτη δεν είναι καθόλου σαφές για τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς. Μετά από αρκετές προσπάθειες να βρεθεί ένα κοινό πεδίο συζήτησης, όλες οι ομάδες φάνηκαν να συμφωνούν στον προσδιορισμό της έννοιας μέσα από όρους που αφορούν “το αίσθημα ότι ανήκεις κάπου”, αναφορές στην “ομάδα”, την “κουλτούρα”, το “μέλος της κοινωνίας”.

“...η αίσθηση ότι ανήκεις κάπου, ότι είσαι μέλος μιας οργανωμένης κοινωνίας στην οποία έχεις το δικαίωμα να ενεργείς και η οποία σου προσφέρει μια ολοκλήρωση.”

Αυτή η οργανωμένη κοινωνία μπορεί να παρέχει στο άτομο ένα πλαίσιο πλεονεκτημάτων που προσδιορίζονται πολιτισμικά και νομικά. Κάτω από αυτή τη σκοπιά, η ιδιότητα του πολίτη ορίζεται ως:

“η αντίληψη ότι ζεις στα πλαίσια ενός οργανωμένου κράτους, σύμφωνα με μια σειρά από νόμους, οι οποίοι πρέπει να έχουν ως προϋπόθεση το όφελος του πολίτη σ' αυτή την ίδια οργάνωση”

(άνδρας μελλοντικός εκπαιδευτικός)

Αυτή η έννοια του οργανωμένου, προστατευτικού αλλά και παντοδύναμου κράτους, που προσεγγίστηκε πολύ συχνά στις συζητήσεις, φάνηκε ότι έρχεται σε αντίφαση με μια άλλη σύλληψη, αυτή του “απροστάτευτου” πολίτη. Έτσι, εντάσεις ανέκυψαν ανάμεσα στο πλεονέκτημα που προσφέρει η ιδιότητα του

πολίτη από τη μια, και την πιθανότητα για αφαίρεση ελευθεριών εκ μέρους του παντοδύναμου αλλά και αυθαίρετου κράτους από την άλλη. Αλλά ερωτήματα που συζητήθηκαν ήταν αν η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί μια προδιαγεγραμμένη κατάσταση ή είναι κάτι που μπορεί να αποκτηθεί, κι αν είναι έτσι, αν αυτό ισχύει και για τις γυναίκες. Τέλος, μέσα από τις συζητήσεις μπορεί να διαμορφώσει κανείς μια άποψη για το αν η ιδιότητα του πολίτη δομείται ως ένα "πολιτισμικό κατασκεύασμα", το οποίο μπορεί να αποδομηθεί, ειδικά από τις γυναίκες για τις γυναίκες.

Οι αναλύσεις των απομαγνητοφωνημένων συζητήσεων μάς έδωσαν τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τρεις κεντρικούς "λόγους" για την ιδιότητα του πολίτη:

α) Ο πολιτικός "λόγος" και ο κριτικός πολίτης

Ο πολιτικός λόγος για την ιδιότητα του πολίτη ήταν ιδιαίτερα έντονος ανάμεσα στους άνδρες μελλοντικούς εκπαιδευτικούς και είναι χαρακτηριστικό ότι εκφέρθηκε σχεδόν αποκλειστικά απ' αυτούς. Συνδέει την ιδιότητα του πολίτη με την ιδιότητα του μέλους της "πόλης" με την αρχαία έννοια του όρου, το δημοκρατικά οργανωμένο κράτος, όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα μιας συζήτησης σε ανδρική ομάδα:

"Πολίτης είναι ένα άτομο που είναι ενσωματωμένο σε μια "πόλη", με την αρχαία έννοια του όρου..

...σε μια δημοκρατία..

...σε μια συγκεκριμένη κοινωνία με συγκεκριμένη νομοθεσία..

...εννοώ σε μια πολιτική οργάνωση.

- Πολίτης είναι αυτός που συμμετέχει στις εκλογές."

Αυτή η σύλληψη της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη απαιτεί γνώση, επίγνωση των επιλογών, το "δικαίωμα στην πληροφόρηση" όσον αφορά τις επιλογές, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Από την άλλη μεριά, απαιτεί το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Η πολιτική αντιπροσώπευση και η πολιτική συμμετοχή είναι σύμβολα-κλειδιά των ελευθεριών που συνδέονται με την ιδιότητα του πολίτη. Χωρίς την ελευθερία της συμμετοχής σε "*κάθε πλευρά των εργασιακών σχέσεων, σε κάθε πλευρά της ζωής, την οικονομική, την πολιτιστική, την κοινωνική, οτιδήποτε*", όπως αναφέρει ένας άνδρας εκπαιδευτικός, ο πολίτης δεν μπορεί να εκπληρώσει ούτε τα δικαιώματά του ούτε τις υποχρεώσεις του.

Είναι χαρακτηριστικό ότι κατεξοχήν οι άνδρες μελλοντικοί εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν αυτό το λόγο για να αναφερθούν στην ιδιότητα του πολίτη. Και είναι χαρακτηριστική η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, στον τρόπο με τον οποίο διατύπωσαν τις απόψεις τους για τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα. Για τους άνδρες μελλοντικούς εκπαιδευτικούς ο πολιτικός λόγος υπονοούσε τον έλεγχο, διά της ψήφου, και μάλιστα τον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας. Η ιδιότητα του πολίτη γι' αυτούς ορίστηκε με τους όρους της συμμετοχής στη διαδικασία του εκλέγειν αλλά και του εκλέγεσθαι.

"...να έχω τη δυνατότητα να εκλέγω αυτούς που με κυβερνούν και το δικαίωμα να εκλέγομαι ο ίδιος"

"Ένας πολίτης πρέπει να έχει το δικαίωμα να συμμετέχει. Να έχει διάφορους ρόλους, να συμμετέχει σε κάθε εκδήλωση της δημόσιας ζωής.."

Αντίθετα, οι γυναίκες αναφέρθηκαν χλιαρά στα θέματα αυτά συζητώντας κυρίως το δικαίωμα στην ψήφο. Το δικαίωμα του εκλέγεσθαι ή η συμμετοχή σε διάφορες πλευρές της δημόσιας ζωής δεν φάνηκε να αποτελεί μέρος της δόμησης της εικόνας του πολίτη.

"...να ψηφίζεις, να επιλέγεις την εξουσία, αυτό σημαίνει..."

Ο καλός πολίτης, που συνδέθηκε στις συζητήσεις με τον πολιτικό λόγο, είναι ο κριτικός πολίτης, αυτός που αισθάνεται ότι έχει καθήκον να ενεργοποιείται για να αλλάξει την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, να βρίσκεται σε εγρήγορση, να διεκδικεί δικαιώματα και να μάχεται γι' αυτά, *"γιατί αυτό που δεν είναι δικαίωμά σου σήμερα μπορεί να γίνει αύριο, αν κινητοποιηθείς..."* (άνδρας μελλοντικός εκπαιδευτικός). Σε καμιά περίπτωση δεν είναι αυτός που υπακούει στις επιταγές του κράτους και της εξουσίας.

"Δεν συμφωνώ με τον όρο. Έτσι όπως είναι τα πράγματα σήμερα, δεν καταλαβαίνω τι σημαίνει να συζητά κανείς για τον καλό πολίτη. Εννοώ, ακόμη κι αν κάποιος είναι καλός πολίτης, γίνεται κακός, η πραγματικότητα τον αλλάζει..." (γυναίκα εκπαιδευτικός)

Πρόκειται για μια άποψη που φέρνει στο φως τη διαρκή σύγκρουση που υπάρχει ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος στην Ελλάδα, σύγκρουση που έγκειται στην αυθαρεσία του κράτους και η οποία βγήκε στην επιφάνεια σε πολλά σημεία κατά τη διάρκεια των συζητήσεων.

"Καλός πολίτης δεν σημαίνει αυτόν που υπακούει σε όσα υπαγορεύει το κράτος, γιατί, μ' αυτή τη λογική, οι πολίτες θεωρούνται άβουλα, αναποφάσιστα άτομα. Οι πολίτες πρέπει να αγωνίζονται, να είναι κοινωνικοποιημένοι, έτσι ώστε να μπορούν, όταν έρθει η ώρα, να αλλάξουν όλα όσα είναι στραβά στον ελληνικό ή και στο διεθνή χώρο" (άνδρας εκπαιδευτικός)

Σύμφωνα με την παραπάνω λογική, οι ιδιότητες του καλού πολίτη προσδιορίζονται σε αντιπαράθεση με τις έννοιες του κομοφορισμού και της υπακοής, καθώς δίνεται έμφαση στην υποχρέωση που έχει ο πολίτης να αναλάβει ενεργητικό ρόλο όχι μόνο όσον αφορά την ατομική του προστασία έναντι του αυταρχικού κράτους, αλλά και προσφέροντας τη βοήθειά του στη διατήρηση του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος.

"Καλός πολίτης γενικά είναι αυτός που συμμετέχει ενεργητικά στην κοινωνία, συνεισφέρει στη δημοκρατία, χτίζει ο ίδιος τη δημοκρατία, ενδιαφέρεται

για τις καλές σχέσεις ανάμεσα στους πολίτες. Σήμερα, πάντως, καλός πολίτης είναι αυτός που φροντίζει να προστατεύσει τον εαυτό του." (άνδρας εκπαιδευτικός)

Στα πλαίσια της αντίληψης αυτής, έντονη είναι η αίσθηση ότι η δημοκρατία κινδυνεύει, αν οι ίδιοι οι πολίτες δεν συμμετέχουν ως κριτικοί πολίτες.

"Σαν πολίτες, δεν πρέπει ποτέ να σταματήσουμε να ενδιαφερόμαστε για το ποιος κυβερνά, για τις μεθόδους κλπ. Πρέπει να προσπαθούμε να παρεμβαίνουμε, να είμαστε πολιτικοποιημένοι, δραστηριοποιημένοι. Είναι ο μόνος τρόπος να ελέγχεις, είναι δικαίωμα του πολίτη. Αλλιώς, εννοώ, αν οι πολίτες δεν ενδιαφέρονται, κάποια μέρα συνειδητοποιούν ότι τα πράγματα έχουν αλλάξει και οι ίδιοι δεν το πήραν μυρουδιά..." (άνδρας εκπαιδευτικός)

Η παραπάνω συζήτηση για αυτοπροστασία, κινητοποίηση, συμμετοχή σε κάθε λήψη αποφάσεων στην πολιτική ζωή καθρεφτίζει μια καθαρά ανδρική σύλληψη της έννοιας του πολίτη.

β) Ο ηθικός "λόγος" και ο παραγωγικός πολίτης

Ο ηθικός λόγος για την ιδιότητα του πολίτη αναφέρεται όχι μόνο σε δικαιώματα, αλλά και στις υποχρεώσεις του πολίτη, στις αρχές της αλληλεγγύης και της φροντίδας του πλησίον στα πλαίσια μιας ενιαίας κοινότητας, και δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρός στις συζητήσεις των μελλοντικών εκπαιδευτικών του δείγματός μας. Στα συμφραζόμενα του λόγου αυτού οι αναφορές στο άτομο γίνονται σε σχέση με τους υπάρχοντες κανόνες και τις συγκεκριμένες αξίες. Αν ο πολιτικός λόγος πηγάζει από τις επιρροές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας για την ιδιότητα του πολίτη, ο ηθικός λόγος θεωρείται ότι βασίζει τις αρχές του στη χριστιανική παράδοση και δίνει έμφαση στο σεβασμό των κοινωνικών αξιών, την τιμιότητα, τη φροντίδα. Οι υποχρεώσεις τονίζονται πολύ περισσότερο από τα δικαιώματα, η αλληλεγγύη και όχι η ελευθερία βρίσκονται στο κέντρο αυτού του λόγου για την ιδιότητα του πολίτη.

Οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στις συζητήσεις στις ομάδες εστίασης, σε αντιπαράθεση με τους συναδέλφους τους από άλλες χώρες (4) διατύπωσαν έναν πολύ αγνό ηθικό λόγο, όταν συζητούσαν για την ιδιότητα του πολίτη. Στη συζήτηση για τον καλό πολίτη όμως, μερικοί από αυτούς περιέγραψαν έναν μοντέρνο πολίτη που ξεπερνά το προσωπικό του συμφέρον και συνεισφέρει για το κοινό καλό. Όπως τόνισε ένας άνδρας εκπαιδευτικός:

"Καλός πολίτης είμαι, όταν έχω την αίσθηση ότι πρέπει να συνεισφέρω όσο μπορώ, με αγάπη για την κοινωνία και για την πατρίδα μου, με σεβασμό προς τους νόμους και σ' αυτούς που κυβερνούν και έχοντας πάντα στο νου μου ότι το κοινό συμφέρον είναι πολύ πιο σημαντικό από το προσωπικό μου συμφέρον".

Η αντίληψη εδώ για τη στάση του καλού πολίτη απέναντι στην κοινωνία και τους συνανθρώπους του έχει να κάνει με ένα άτομο που εργάζεται σκληρά, πληρώνει τους φόρους και φροντίζει για μεγαλύτερη παραγωγικότητα.

"Καλός πολίτης είναι ο παραγωγικός πολίτης..." (άνδρας μελλοντικός εκπαιδευτικός)

Και παραγωγικός πολίτης είναι αυτός που
"...συνεισφέρει με όλες του τις δυνάμεις στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας"
(άνδρας μελλοντικός εκπαιδευτικός)

Ο καλός πολίτης λοιπόν, σύμφωνα με τον ηθικό λόγο των Ελλήνων μελλοντικών εκπαιδευτικών, είναι ένα μοντέρνο άτομο που αναλαμβάνει ένα σύγχρονο οικονομικό ρόλο στην προσπάθειά του να βοηθήσει τη χώρα του. Ταυτόχρονα, στο ρόλο αυτό εμπλέκονται και οι παραδοσιακοί κανόνες για τον καλό πολίτη, σύμφωνα με τους οποίους το άτομο πρέπει να σέβεται τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια του άλλου. Αυτό που δεν είναι καθόλου σαφές είναι σε ποιο βαθμό αυτή η αναπαράσταση του καλού πολίτη αναφέρεται στη συμβολή των γυναικών στην οικονομική πρόοδο. Στην πραγματικότητα το πλαίσιο το οποίο διαγράφεται καθιστά μάλλον συγκεχυμένη και ασαφή τη θέση των γυναικών σ' αυτό το λόγο για την ιδιότητα του πολίτη. Και δεν είναι τυχαίο ότι οι ίδιες οι γυναίκες μελλοντικοί εκπαιδευτικοί δεν ασχολήθηκαν καθόλου με την ηθική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη στις συζητήσεις τους.

γ) Ο εξισωτικός "λόγος" και ο διαμαρτυρόμενος πολίτης

Ο εξισωτικός λόγος για την ιδιότητα του πολίτη αναφέρεται στα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών, σ' αυτά, για τα οποία το κράτος πρέπει να νομοθετήσει, για να κατοχυρώσει τις προσωπικές ελευθερίες. Η αντίληψη που κυριαρχεί στο λόγο αυτό αφορά την κοινωνική δικαιοσύνη που παρέχει στα άτομα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου, στην εργασία χωρίς διακρίσεις, στην εκπαίδευση κλπ., που προστατεύονται από τους νόμους και την κοινωνική πολιτική. Έτσι στα πλαίσια του λόγου αυτού, εκφέρονται δεοντολογικές συζητήσεις για το αν τα δικαιώματα αυτά παρέχονται ή όχι και αν αφορούν όλα τα μέλη της κοινωνίας, πράγμα που φέρνει στο επίκεντρο την ισότητα ανάμεσα στους πολίτες, και κατά συνέπεια την ισότητα ανάμεσα στα φύλα.

Στις συζητήσεις με τους εκπαιδευτικούς έγινε φανερό ότι ο τρόπος με τον οποίο αυτοί αντιλαμβάνονταν τα δικαιώματά τους έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση ανάμεσα στο άτομο που συνειδητοποιεί τα συγκεκριμένα δικαιώματα και το οργανωμένο κράτος, το οποίο, με τη στάση του, συχνά δείχνει ότι αδιαφορεί γι' αυτά. Τα κοινωνικά δικαιώματα, πάντως, αυτά δηλαδή που παρέχονται με τη μορφή του κράτους πρόνοιας, φάνηκε ότι δεν ενδιαφέρουν τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς. Ζώντας σε ένα κράτος το οποίο υπολείπεται κατά πολύ όσον αφορά παροχές που αφορούν την εκπαίδευση, την περίθαλψη, την ασφάλιση, και έχοντας μάθει να στηρίζονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, στην οποία επαφίεται και το ίδιο το κράτος, πιθανώς δεν θεωρούν απαραίτητο να διεκδικήσουν τα δικαιώματα αυτά, που θεωρούνται σημαντικά σε ένα αφηρημένο επίπεδο και όχι στο επίπεδο της εκπλήρωσής τους. Αντίθετα, τα πολιτικά δικαιώματα, όπως η ελευθερία στο λόγο, στην πληροφόρηση, στη διασκέδαση, θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά και έδωσαν τη δυνατότητα διατύπωσης του πολιτικού λόγου που είδαμε

πιο πάνω. Όπως υποστήριξε ένας άνδρας μελλοντικός εκπαιδευτικός, το να είσαι πολίτης...

"..αφορά ένα συνονθύλευμα πρακτικών που εξασφαλίζουν ατομική ανεξαρτησία, ατομική ενεργοποίηση, πολιτική δράση, δυνατότητες κοινωνικής δράσης"

Και οι άνδρες και οι γυναίκες που συμμετείχαν στις ομάδες μίλησαν όχι μόνο για δικαιοσύνη, ισότητα και ειρήνη, αλλά και για τα σωματικά, ψυχολογικά και πνευματικά δικαιώματα. Έγινε φανερό ότι θεωρούν απαραίτητα τα δικαιώματα αυτά, έτσι ώστε το άτομο να αισθάνεται ελεύθερο να συμμετάσχει πλήρως σε όλες τις πολιτισμικές, πολιτικές και δημόσιες πλευρές της ζωής. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι γυναίκες ιδιαίτερα διατύπωσαν με τη μεγαλύτερη σαφήνεια τον εξισωτικό λόγο, εκφράζοντας την ανάγκη τους για το σημαντικότερο δικαίωμα, το δικαίωμα *"να δημιουργήσει κανείς μέσα στην κοινωνία στην οποία ζει, σύμφωνα με την προσωπικότητα και τις ικανότητές του."* (γυναίκα μελλοντική εκπαιδευτικός) Οι ίδιες επιπλέον εξέφρασαν την ανησυχία τους για τους κινδύνους που απειλούν τα δικαιώματα αυτά.

"Ο πολίτης συχνά αισθάνεται ότι τα δικαιώματά του υπονομεύονται από τους νόμους". (γυναίκα μελλοντική καθηγήτρια)

"Οι πολίτες πρέπει να μπορούν να διεκδικούν τα δικαιώματά τους - αν αυτά τα δικαιώματα σου τα παρέχουν κι εσύ δεν μπορείς να τα δεις ή να τα διεκδικήσεις, αυτό δεν είναι σωστό." (γυναίκα μελλοντική καθηγήτρια)

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, μια σειρά από αυταρχικές κυβερνήσεις στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από πολιτικές τοποθετήσεις, δημιούργησαν ιστορικά και κοινωνικά, υποψίες για το ρόλο του κράτους, υποψίες που φάνηκαν καθαρά και στον εξισωτικό λόγο και στην κυριαρχία του πολιτικού λόγου.

Στο πλαίσιο του εξισωτικού λόγου πάντως, και απέναντι στον έντονο πολιτικό λόγο και τη σύλληψη του κριτικού πολίτη εκ μέρους των ανδρών συναδέλφων τους, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δομούν την έννοια του διαμαρτυρόμενου πολίτη, που είναι αυτός ο οποίος διεκδικεί τα δικαιώματα αυτά. Η ανασφάλεια που νοιώθουν οι γυναίκες, η οποία οφείλεται σε αισθήματα αποκλεισμού και εκτοπισμού τους στο περιθώριο της δημόσιας σφαίρας, επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο διαπραγματεύονται την έννοια του καλού πολίτη. Εδώ ο καλός πολίτης, αντί να χαρακτηρίζεται από παθητικό κομφορμισμό ή να εξαρτάται από τη βούληση του κράτους να φροντίσει για παροχές προς τον πολίτη, αγωνίζεται για να κατοχυρώσει τα δικαιώματά του. Και είναι η πρώτη φορά που οι γυναίκες που πήραν μέρος στις συζητήσεις αυτές μιλούν στο πρώτο πρόσωπο, περιγράφοντας τις προσωπικές τους εμπειρίες.

"Ο όρος πολίτης σημαίνει να διεκδικείς τα δικαιώματά σου, νομίζω ότι δεν διεκδικούμε αρκετά τα δικαιώματά μας. Πάρε εμένα, για παράδειγμα, σε μερικές

περιπτώσεις, παρόλο που είχα το νόμο με το μέρος μου, με μεταχειρίστηκαν πολύ άσχημα. Μπορούσα νόμιμα να διεκδικήσω ορισμένα πράγματα, αλλά δεν τα κατάφερα. Ίσως γιατί ήμουν γυναίκα...ή ίσως δεν ήμουν αρκετά ικανή..." (γυναίκα μελλοντική εκπαιδευτικός)

"Η έννοια του πολίτη μου φέρνει στο νου την ανασφάλεια που αισθάνομαι κάθε φορά που θέλω να διεκδικήσω αυτά που θεωρούνται νόμιμα δικαιώματα του πολίτη. Όσες φορές ως πολίτης του ελληνικού κράτους προσπάθησα να διεκδικήσω κάτι, αισθάνθηκα απροστάτευτη". (γυναίκα μελλοντική εκπαιδευτικός).

Από τους τρεις λόγους για την ιδιότητα του πολίτη που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, δύο μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι καθαρά ανδρικοί λόγοι, ο πολιτικός και ο ηθικός, ενώ έντονα προσδιορισμένος από τη γυναικεία οπτική εμφανίστηκε ο εξισωτικός λόγος. Το ερώτημα που προβάλλει έντονο στο σημείο αυτό είναι: Πώς τοποθετούν τους εαυτούς τους στους λόγους αυτούς τα δύο φύλα; Πώς αισθάνονται ότι κατέχουν την ιδιότητα του πολίτη; Αν θελήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό με βάση την υιοθέτηση εκ μέρους των δύο φύλων κάποιου από τους τρεις λόγους που παραθέσαμε πιο πάνω, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, καθώς οι γυναίκες μελλοντικοί εκπαιδευτικοί συμμετέχουν κατεξοχήν στον εξισωτικό λόγο για την ιδιότητα του πολίτη, τοποθετούν τους εαυτούς τους σχεδόν αποκλειστικά στο πλαίσιο του λόγου αυτού και ταυτίζονται με τον διαμαρτυρόμενο πολίτη. Έγινε σαφές ότι και ο πολιτικός λόγος με τον κριτικό πολίτη και ο ηθικός λόγος με τον παραγωγικό πολίτη, αντικατοπτρίζουν την ανδρική δημόσια σφαίρα, από την οποία οι γυναίκες είναι απύσες. Οι ίδιες δομούν μια πραγματικότητα, σύμφωνα με την οποία η ισότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελούν βασικά συστατικά της ιδιότητας του πολίτη και, στην προσπάθειά τους να περιγράψουν την πραγματικότητα αυτή, εκφράζονται στο πρώτο πρόσωπο, καταθέτοντας τις προσωπικές τους εμπειρίες. Τι είδους εμπειρίες είναι όμως αυτές; Τοποθετώντας τους εαυτούς τους στο λόγο για τον διαμαρτυρόμενο πολίτη, οι γυναίκες μιλούν κυρίως για τον αποκλεισμό τους από την ιδιότητα του πολίτη, για τα δικαιώματά τους και για την ισότητα. Μιλούν δηλαδή γι' αυτά που θα έπρεπε να απολαμβάνουν ως πολίτες, και τα οποία στερούνται. Είναι φανερό, και αποτελεί μια συγκλονιστική πραγματικότητα, ότι οι γυναίκες, και με την απουσία και με την παρουσία τους σε κάποιον από τους λόγους που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, αισθάνονται στο περιθώριο της ιδιότητας του πολίτη.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση των συζητήσεων των μελλοντικών εκπαιδευτικών μας έδωσε σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο μια νέα γενιά από επαγγελματίες της εκπαίδευσης προσεγγίζει θέματα που έχουν κριτική σημασία για την αγωγή των νέων πολιτών και των δύο φύλων. Η αντιλήψεις και τα οράματα που αυτοί οι εκπαιδευτικοί θα μεταδώσουν στα νεαρά άτομα τα οποία θα κληθούν να διδάξουν,

έχουν άμεση σχέση με τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι/ες αντιλαμβάνονται την κοινωνική και την πολιτική ζωή, τις ηθικές αξίες, την έννοια της κοινωνίας και τις αρετές του καλού πολίτη.

Η ανάλυση που παρουσιάσαμε πιο πάνω μας κατευθύνει λοιπόν σε μερικά βασικά συμπεράσματα:

- Διαπιστώθηκε ότι θέματα όπως η ελευθερία, η ισότητα, και η αδελφότητα, η πολιτική συμμετοχή και η δημοκρατία δομούν ταυτότητες και σχέσεις των φύλων.

- Έγινε κατανοητό ότι ο τρόπος με τον οποίο οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί εκφέρουν τους λόγους για την ιδιότητα του πολίτη, καθιστά σαφώς προβληματική την τοποθέτηση των γυναικών σ' αυτούς. Από ό,τι διαπιστώθηκε, ούτε οι μελλοντικοί καθηγητές ούτε οι μελλοντικές καθηγήτριες είχαν στο νου τους τις γυναίκες, όταν μίλησαν για πολιτική, δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ακόμη και όταν χρησιμοποιήσαν το πρώτο πρόσωπο, οι γυναίκες το έκαναν για να τονίσουν τον αποκλεισμό τους από την πλήρη ιδιότητα του πολίτη.

- Προέκυψε επίσης ότι οι γυναίκες δεν μπορούν εύκολα να χαρακτηρισθούν ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας των πολιτών, ακόμη και όταν συμμετέχουν στις δραστηριότητες της κοινότητας ή προσφέρουν τη φροντίδα τους. Έστω κι αν η χρήση του όρου «πολίτης» θεωρείται στη γλώσσα μας και την εποχή μας ότι συμπεριλαμβάνει και τα δύο φύλα, παρόμοιες αναλύσεις υπενθυμίζουν ότι οι σύγχρονες, δημοκρατικές κοινωνίες δεν παραχώρησαν αυτονομία στις γυναίκες δικαιώματα και ελευθερίες που εξ ορισμού απολαμβάνουν οι πραγματικοί πολίτες.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται την έννοια της δημοκρατίας. Πράγματι, όλο και περισσότερο γίνεται σαφές ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από την ανδρική ιεραρχία της εξουσίας έχει ως αποτέλεσμα α) την αποδυνάμωση των γυναικείων θεμάτων, β) την απομάκρυνση των γυναικών από τη συμμετοχή τους στα κέντρα λήψης αποφάσεων με τη δημιουργία μιας ανδρικής πολιτικής δεοντολογίας και παράδοσης και γ) την αποτυχία της πολιτικής ζωής να παράσχει τα δεδομένα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των γυναικών ως πολιτών (Ellis 1991).

Η ανάλυση των «λόγων» για την ιδιότητα του πολίτη, όμως, που παρουσιάσαμε πιο πάνω έχει ορισμένα όρια, καθώς δεν μπορεί να μας παράσχει από μόνη της ερμηνείες για την προέλευση των «λόγων» αυτών ούτε να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να μεταβάλλονται. Ειδικότερα, αποτυγχάνει στη θεώρηση των τρόπων με τους οποίους αναπαράγονται και διατηρούνται οι σχέσεις των φύλων και διαμορφώνονται οι ταυτότητες και οι αντιλήψεις. Οι «λόγοι» μπορεί να θεωρούνται ότι δομούν και «παράγουν» ταυτότητες, όμως δεν υποδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους «τοποθετούμε τους εαυτούς μας» στα πλαίσια των ταυτοτήτων αυτών (Erstein 1993, σ. 10)

Σύμφωνα με τη λογική αυτή, ενώ οι «λόγοι» για την ιδιότητα του πολίτη προσδιόρισαν τουλάχιστον τρία γλωσσικά πλαίσια που χρησιμοποιούν οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί για να περιγράψουν πολιτικές αρετές, αξίες και σχέσεις, η τοποθέτηση των εκπαιδευτικών στα πλαίσια των «λόγων» αυτών δεν εξηγεί πώς οι ίδιοι βιώνουν, αντιλαμβάνονται και προσδιορίζουν τις σχέσεις των φύλων και θέματα που σχετίζονται με την εξουσία και τη δύναμη. Για την κατανόηση αυτών των διαδικασιών είναι απαραίτητο να στραφούμε προς τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων που δομούν οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί για τα φύλα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Coulby, D. & Jones, C. (1995): *Education and European Systems*, Stoke-on-Trent: Trentham Books

Ellis, C. (1991): «Sisters and Citizens» στο G. Andrews, *Citizenship*, London: Lawrence & Wishard

Epstein, D. (1993): *Changing Classroom Cultures*, Cambridge: Polity Press

Gillborn, D. (1992): «Citizenship, race and the hidden curriculum», *International Studies in Sociology of Education*, 2, p. 57-73

Wexler, P. (1991): «Citizenship in the semiotic society» στο A. Ward, J. Gregory & N. Yuval Davis (Eds), *Women and Citizenship in Europe*, London: Sage